

'WILLAM DIE MADOCKE MAECTE. DAER HI DICKE OMME WAECTE'

Dromen met *Madocke* van Willem Corthals

RUDI MALFLIET

De twee versregels aan het begin van het Middelnederlandse *Van den vos Reynaerde* hebben in de loop van de tijd een lawine aan speculaties opgeleverd omtrent de betekenis van *madocke*.¹ In het Dyckse handschrift F (ca. 1375, waarschijnlijk te Utrecht geschreven) zien we *madocke*, in het Brusselse handschrift B (ca. 1470, waarschijnlijk te Utrecht geschreven) lezen we *madock*, en in het Comburgse handschrift A (ca. 1400, waarschijnlijk te Gent geschreven) is de oorspronkelijke tekst weggekrast en vervangen door *vele bouke*.² Als we ervan mogen uitgaan dat Willems epos geschreven is in het tweede kwart van de dertiende eeuw, dan zijn de handschriften in tijd ver verwijderd van het origineel en zal de kopiist toch problemen hebben gehad met voor hem onbekende woorden (zoals *madocke*).

De gangbare interpretatie is dat *madocke* zou refereren aan een populair maar verloren gewaand werk over een mythische zeevaarder *Madoc*, van de hand van Willem en geschreven in tijden van slapeloosheid, en door hem genoemd als steuntje bij de identificatie van de juiste Willem als auteur.³ Maar dat heeft blijkbaar weinig resultaat opgeleverd. Jacob van Maerlant, bijna een tijdgenoot van Willem, heeft het over *Madocs droom* en hij komt dus niet veel verder dan wat Willem opgeschreven heeft, namelijk, dat hij *madocke* maakte omdat hij dikwijls niet kon slapen. Ook de kopiist van handschrift A heeft naarstig gezocht naar dit verloren gewaande werk om te besluiten dat hij het niet gevonden heeft tussen de *vele bouke*. De twee Utrechtse handschriften hanteren nog wel *madock(e)*, en laten verdere speculaties achterwege.

In mijn studie over de historische context van *Van den vos Reynaerde* heb ik een alternatief spoor aangeduid, gebaseerd op het zelfstandig naamwoord *docke*.⁴ Het Middelnederlandse woord *docke* is gerelateerd aan verschillende planten, zoals hoefblad, plompe, pestwortel, kliskruid, en wilde zuring. Deze planten hebben als gemeenschappelijke karakteristiek een dikke wortelstok en worden voornamelijk gebruikt voor medicinale toepassingen. De oudste attes-

tatie van het woord *docke* vindt men terug in een document uit 1293, opge- maakt in Hulst.⁵ Daarna in het Middelnederlandse prozawerk *Herbarijs* uit 1351, geschreven in Vlaanderen en bewaard in de Koninklijke Bibliotheek van Brussel. Er is sprake van 'wortele van *scarpē docke*' en '*boter docke*' (kliskruid), ook bekend als 'monk's rhubarb'. Een ander Vlaams manuscript waarin sprake is van docke is *Het grote lancfranck* uit 1450-1470.⁶ In het dialect van het Land van Waas kent men nog 'dokkeblaren'.⁷ De Middelnederlandse benaming *doc- ke/ dokke* komt in deze betekenis enkel in Vlaanderen voor.

De mandragora (Latijnse naam) of alruinwortel uit de nachtschadefamilie is de meest magische geneeskrachtige plant uit het middeleeuwse herbarium (afb. 1).⁸ De vruchten van de plant worden vermeld in *Genesis* 30:14 als de lief- desappels, de vruchten van de mandragora. Ook Plinius, Isidorus van Sevilla en Hildegard van Bingen roemen de medicinale kracht van de plant en daar- naast wordt zij besproken in een hele reeks dertiende- en veertiende-eeuwse geschriften en veelvuldig afgebeeld in miniaturen. In Willems tijd wordt zij vermeld in het *Bestiaire divin* (1210) van Guillaume le Clerc (de Normandie).

Van de plant wordt de wortel gebruikt, die hallucinerende en sterk verdo- vende eigenschappen bezit en frequent ingezet werd als krachtige pijnstillen en slaapmiddel. De medicinale eigenschappen van de mandragora zijn zeer uitge- sproken en niet te vergelijken met een simpel therapeutisch kruidendrankje. De plant heeft grote groene ovale bladeren en kleine paarse of witte bloemen,

Afb. 1.

Afb. 2. Duitsland, ca 1485.

die in de herfst transformeren in kleine appelvormige vruchten die de liefde zouden stimuleren. Zij werd dan ook in verband gebracht met duivelse invloeden en magische rituelen. Dat laatste had wellicht ook te maken met de bijzondere wortel van de mandragora. Deze forse wortelstok vertoont namelijk gelijkenissen met vervormde menselijke figuren, man of vrouw, die heel vaak als zodanig afgebeeld werden (afb. 2).

In het Oudfrans noemt men de mandragora *mandegloire*, in het Engels *mandrake*, waarbij *drake* in het Oudengels afgeleid is van *draca*, draak of Satan. De *mandegloire* wordt beschreven in het chanson de geste *Li rommans de Fierabras* (ca. 1170-1200), waarin ridder Olivier geniet van de heilzame werking van het kruid dat op een berg nabij het Paradijs zou groeien.⁹ *Fierabras* wordt tevens vermeld in de *Spiegel Historiae* van Jacob van Maerlant.

Terug naar Willem die *madocke* maakte omdat hij dikwijls niet kon slapen. Zou *madocke* niet kunnen refereren aan het slaapdrankje dat Willem gebruikte? Want dat is toch wat men in de twee gekoppelde versregels kan lezen. Misschien wel gebrouwen van de mandragora of alruinwortel, met een forse wortel (Middelnederlands *docke*) die een vorm had als een mens (Middelnederlands *man*), kortom een *mandocke*. Met het gebruikelijke paleografische afkortingsstreepje op de letter a, als ā voor an, wordt het *mādocke*. Zo zien we in de middeleeuwse afbeeldingen van de plant mandragora vaak de schrijfwijze *mādragora*, met afkortingsstreepje eveneens op de eerste letter a. Dit is bijvoorbeeld het geval bij afb. 2 en 3. Opvallend is dat alle benamingen samenstellingen zijn met het eenlettergrepige *man-*, gevolgd door de stemhebbende consonant *d* als: 'man-dragora', 'man-degloire', 'man-drake' en 'man-docke'.

Dat kopiïsten vaak problemen hadden met voor hen onbekende woorden, al dan niet afgekort, in hun tekst is niet verwonderlijk. Zo wordt de verblijfplaats van de vos in de Franse *Renart* aangeduid als *Maupertuis*, waarbij 'mau' in het Oudfrans hetzelfde betekent als 'mal' (slecht) en 'pertuis' betekent (schuil)hol. In de Middelnederlandse versies (v. 512, 514, 519, 1064, 1359, 1377, 1427, 3073) lezen we bij Hellinga: 'manpertus' in handschrift A, 'maperthus' in handschrift F, en 'mapertuus' in handschrift B. Het woord 'manpertus' komt zo zesmaal voor in handschrift A, maar ook tweemaal als 'māpertus' met afkortingsstreepje op de letter a voor an. In de handschriften F en B is het afkortingsstreepje helemaal niet aanwezig en lezen we 'maperthus' en 'mapertuus'. Een soortgelijke transformatie, waarbij de oorspronkelijke betekenis van een woord verloren gaat, kan daarom niet uitgesloten worden met betrekking tot 'madocke'.

Willem was een meester in woordspelingen en vooral sprekende composities en dat zou ook hier het geval kunnen zijn bij de omschrijving van de mandragora als *ma(n)docke*.¹⁰ Het woord komt immers niet voor in contemporaine documenten. Als we de bijgevoegde suggestieve afbeeldingen bekijken van de plant, vooral zoals die figuratief werd voorgesteld, dan wordt de reden voor een dergelijke suggestieve compositie meteen duidelijk (afb. 3).

De mogelijke relatie van *maddocke* met enerzijds de alruinwortel, als de onbekende *ma(n)docke*, of anderzijds met een even onbekend verhaal, getiteld *Madoc*, is in beide gevallen speculatief. Er zijn derhalve bijkomende argumenten noodzakelijk voor een meer geloofwaardige toeschrijving. De reden van de auteur voor de vermelding van *maddocke* is duidelijk gelegen in het bekendmaken van zijn ware identiteit. Is de interpretatie van 'die *maddocke* maecte', als de bereiding van een brouwsel van de alruinwortel tegen slapeloosheid, dan ook mogelijk in overeenstemming met de achtergrond van de auteur zoals we die nu kennen?

Afb. 3. Napels, Biblioteca Nazionale, Cod. Gr. 1, fol. 90 (zevende eeuw).

Bij de zoektocht naar Willem, de auteur van *Van den vos Reynaerde*, werd al in 1973 de kandidatuur van de cisterciënzerlekenbroeder Willem van Boudelo op een gemotiveerde wijze naar voren geschoven.¹¹ De afkomst en werkzaamheden van deze lekenbroeder werden in mijn boek *Van den vos Reynaerde. De feiten* (2010) grondig onderzocht. Hij is gelieerd aan de Gentse familie Cort-hals of Cortcol, zoals blijkt uit het cijnsboek van Boudelo en een aantal charters met betrekking tot zijn zuster Lesburgis Corthals.¹² In een oorkonde van graaf Gwijde van Dampierre uit 1280 wordt hij vermeld als de overleden *freres Williaumes Corthals de Boudelo*.¹³

Willem Corthals komt zeer waarschijnlijk ca. 1230 in dienst als lekenbroeder van de abdij van Boudelo, gelegen te Stekene en nabij de stad Hulst. Zijn eerste vermelding in een oorkonde dateert uit 1234 en behandelt een conflict tussen de abdij van Cambron enerzijds en de abdijen van Ter Doest en Ten Duinen betreffende gronden gelegen nabij Stoppeldijk (Zeeuws-Vlaanderen) anderzijds. Het plaatsje Absdale, dat vermeld wordt in *Van den vos Reynaerde*, ligt vlak bij Stoppeldijk. Bovendien bevat een oorkonde uit 1267 van de hand van gravin Margaretha de zinsnede: ‘viginti boneris mori juxta villam de Westehuse satis prope domum Willelmi clerici’.¹⁴ Dat deze Willem identiek is aan Willem Corthals van Boudelo blijkt uit een latere oorkonde van gravin Margaretha betreffende dezelfde gronden. Hieruit mag men concluderen dat Willem Corthals een huis bezat nabij Westhuse, de oude uithof van Cambron, vlak bij Stoppeldijk en Absdale, in de nabijheid van Hulst.

Het plaatsje Absdale komt in Willems epos voor in de episode waar Bruun door een aantal dorpelingen aangevallen wordt. Ze worden genoemd als Lotram Lancvoet, Ludmoer metter langher nese, Ludolf metten crommen vingheren, Hughelijn metten crommen beene. Deze Hughelijn was de vader van Ludolf ‘ende was gheboren van Abstale, / dat weet men wale’. De naam van Willem Cortcol zou niet misstaan in het rijtje dorpelingen. Belangrijker is de laatste mededeling dat de afkomst van Hughelijn volgens de auteur zelf ‘alge-meen bekend was’ in en rondom Absdale, en dus ook voor *Willelmi clerici* met een pied-à-terre vlakbij Absdale. Een eerste gepersonaliseerde wegwijzer van Willem naar zijn identiteit?

Willem van Boudelo treedt in dienst van gravin Johanna in 1238 en later ook van gravin Margaretha. Er zijn mij 38 oorkonden bekend waarin frater Willem van Boudelo optreedt, waarvan er een kwart refereren aan Hulst. Twee oorkonden uit 1258 verwijzen naar een conflict met het kapittel van Oudmunster te Utrecht met betrekking tot het patronaatsrecht van de kerk van Hulst

Afb. 4

in het bisdom Utrecht. Hierbij treedt Willem van Boudelo op als vertegenwoordiger van het Utrechtse kapittel. Hij functioneert ook als procurator van de abdij van Marke in de periode 1243-1250. Blijkens een oorkonde uit 1261 is Willem in dat jaar overleden.

De lekenbroeder Willem Corthals van Boudelo komt voor het voetlicht als een erudiete persoon met groot aanzien, en hij had dan ook een eigen zegel (afb. 4).¹⁵ In dit zegel zien we drie grote bladeren van een plant waartussen twee bloem- of vruchtenstengels. In eerste instantie is het zegel sterk gelijkend op een lelie, zoals in het zegel van de stad Rijsel, maar de twee bloemstengels zijn afwijkend. De figuratieve afbeeldingen van de mandragora (afb. 1 en 3) vertonen echter een treffende overeenkomst met de compositie in het zegel van Willem. Zegels hadden betrekking op afkomst of functie van de gebruiker en het zegel was een persoonlijk merkteken. Had Willem soms een connectie met Rijsel en suggereert de plant in zijn zegel een link als kruidendokter? Dat laatste zou voor een cisterciënzerlekenbroeder redelijk voor de hand kunnen liggen. Ik geef een korte impressie.¹⁶

Het verzorgen van zieken binnen de beslotenheid van een klooster was uitermate beperkt. Daarom hadden vele cisterciënzerabdijen, zowel voor monniken als voor monialen, een seculier hospice voor armen en zorgbehoevenden buiten de muren. Het bekendste voorbeeld is het Gentse Bijlokehospitaal, gesticht in 1204 door abdis Ermentrudis Utenhove en kanunnik Fulco Utenhove.¹⁷ De leiding van een dergelijk hospice, genoemd *magister* of meester, lag vaak in handen van een *conversus*, een lekenbroeder, zoals in 1220 bij de abdij van Villers. Uit diverse gegevens blijkt eveneens dat deze lekenbroeders hun

medische kennis al hadden verworven alvorens ze intraden in de kloostergemeenschap, zodat ze ook snel dienstbaar waren. In de periode 1228-1234 was de abt van Boudelo tevens visitator van de Bijloke en van het geassocieerde klooster van Oudenbos te Lokeren, zodat het hospitaal van de Bijloke geen onbekende was voor de abdij van Boudelo. De opeenvolgende abdisen van Oudenbos kwamen tevens uit de familie Utenhove. Voor Boudelo is nog een schenking uit 1231-1232 bekend van Willem van Belsele ten behoeve van de zieke leken die te Boudelo terechtkwamen.¹⁸

In 1236-1237 sticht gravin Johanna een ziekenhuis voor minderbedeelden te Rijsel, nabij het eveneens door haar gestichte klooster der cisterciënzerinnen van Marquette, genaamd het *hospice Comtesse*. Volgens Luykx was het hospitaal specifiek bedoeld voor de armen en behoeftigen *in usus pauperum infirmorum*, omdat er te Rijsel al een hospitaal bestond, het Sint-Salvator-hospitaal.¹⁹ In 1238 verzoekt gravin Johanna het generaal kapittel van de cisterciënzers haar drie kundige lekenbroeders ter beschikking te stellen: *tres conversos prout in litteris*, namelijk Willem van Ieper van Clairvaux, P. de la Zande van Ten Duinen, en Willem van Boudelo.²⁰ En in 1241 en 1242-1243 zien we vervolgens twee oorkonden opduiken die Willem van Boudelo aanwijzen als procurator, of meester, van het Comtesse-ziekenhuis te Rijsel.²¹

Gravin Johanna had een uitgesproken mening over wie 'haar' hospice mocht leiden, want er ontstond dan ook een conflict met het Sint-Pieterskapittel van Rijsel.²² Dat kapittel beheerde het andere hospitaal van Sint-Salvator, inclusief de inkomsten, en het protesteerde tegen het feit dat een ongewijde lekenbroeder het Comtesse-hospitaal mocht leiden. Volgens hen: *Magister autem institutus, si non sit presbiter, debet quam citius poterit in presbiterum promoveri*, en dus moest Willem zich te zijner tijd laten omscholen tot kapelaan. Wellicht heeft Johanna zich proberen in te dekken tegen deze kritiek door haar verzoek aan het generaal kapittel. Tevergeefs, want in 1243 is Willem van Boudelo werkzaam als procurator voor de abdij der cisterciënzerinnen van Marke, gelegen nabij het Onze-Lieve-Vrouwehospitaal van Kortrijk. Al bij al is Willem Cort-hals van Boudelo actief geweest in het Comtesse-hospitaal te Rijsel in de periode 1237-1243 als magister.

Willem Cort-hals was afkomstig van een Gentse familie met aanzien, zoals ook de Utenhoves. Zij stichtten het Bijloke-ziekenhuis en de belangrijkste onder hen was Fulco Utenhove, kanunnik van het Rijselse Sint-Pieterskapittel. Behalve zijn verbondenheid met Rijsel en de hospitaalproblematiek aldaar, had Fulco nog een belangrijke bezigheid als een van de drie scribenten op de kan-

selarij van gravin Johanna.²³ Gegeven het feit dat Willem van Boudelo eveneens werkzaam was voor gravin Johanna en veelvuldig in haar oorkonden voorkwam, zullen beide heren elkaar goed gekend moeten hebben. Het ligt dan ook voor de hand dat gravin Johanna kanunnik Fulco Utenhove geraadpleegd heeft naar aanleiding van het vinden van een onderlegd bestuurder van haar nieuwe hospitaal in Rijsel. En dat Fulco vanuit zijn expertise met het Bijlokehospitaal en zijn positie op de kanselarij Willem van Boudelo naar voren heeft geschoven, niet alleen als kundig beheerder maar ook met kennis van artsensij. Fulco is waarschijnlijk overleden omstreeks 1243, wat meteen zou kunnen verklaren waarom rond die tijd zijn protegé Willem eveneens van het toneel verdwijnt in Rijsel richting Marke.

De periode (1237-1243) te Rijsel heeft Willem de gelegenheid geboden 'Dat hi die vijte dede soucken. / Ende hise na den walschen boucken / In dietsche dus hevet begonnen'. Immers, Rijsel was bij uitstek de plaats in Vlaanderen die in contact stond met de Franse cultuur en de *Roman de Renart*. Bovendien kon hij als de bestuurder van het hospitaal van gravin Johanna beschikken over alle faciliteiten, terwijl zijn eigen klooster Boudelo volgens de rapporten nog steeds in erbarmelijke omstandigheden verkeerde.²⁴ Een datering van *Van den vos Reynaerde* circa 1237-1243 is in overeenstemming met de bevindingen van Gysseling. Deze auteur heeft de bekende handschriften van het verhaal vergeleken op basis van de dialectologische kenmerken. Hij komt tot de conclusie dat de karakteristieken van de gebruikte taal wijzen op Oost-Vlaams, en een sterke gelijkenis vertonen met de Middelnederlandse vertaling van de Gentse keuren uit 1237.²⁵ Het taalbeeld in 1250 is al sterk afwijkend van de situatie in 1237.

We vatten de cruciale elementen van dit onderzoek naar de betekenis van *maddocke* samen.

Docke is de Vlaamse verzamelnaam van allerlei planten die gebruikt worden als geneeskrachtige kruiden. Zij worden gekarakteriseerd door een forse wortelstok. De meest bijzondere en gereputeerde, vaak ook betiteld als heksenkruid, is de alruinwortel of mandragora. De wortels hebben de vorm van een menselijke gedaante en worden specifiek gebruikt als verdovings- en slaapmiddel. Dit resulteert in Willems woordspeling als *mandocke* of met afkortings-tekens *maddocke*. Kopiïsten wisten zich geen raad met dit vreemde woord en daarbij is het afkortingsteken gesneuveld, het woord is zelfs vervangen in het Comburgse handschrift door *vele bouke*. Willem gebruikte *maddocke* vooral om zijn ware identiteit als auteur aan *die avonture van Reynaerde* te koppelen.

Als Willem Corthals, lekenbroeder van Boudelo, was hij namelijk werkzaam in de functie van meester van het Comtesse-hospitaal te Rijsel, geman-dateerd door gravin Johanna en wellicht op voorspraak van kanunnik Fulco Utenhove, stichter van het Bijloke-hospitaal te Gent. Hij heeft klaarblijkelijk de nodige ervaring en kennis.

De datering van de *Van de vos Reynaerde* van Gysseling is in overeenstemming met de periode van zijn activiteiten in Rijsel. Daarnaast vertoont het zegel van Willem van Boudelo kenmerken die zouden kunnen overeenstemmen met de mandragoraplant.

Het pleidooi voor Willem Corthals, lekenbroeder van Boudelo, als de auteur van *Van den vos Reynaerde*, is weer een stap verder. Hij heeft wellicht zijn identiteit twee keer in het verhaal voor het voetlicht gebracht. In de passage over Absdale, vlak bij Westhuse waar zijn *domus* gelegen was, en als de kruidkundige magister van het Comtesse-hospitaal waar hij *madocke maecte*. Het verhaal van *Reynaerde* is zeer waarschijnlijk geschreven in de periode 1237-1243 te Rijsel. De werkzaamheden van Willem Corthals in het Rijselse hospitaal van gravin Johanna zijn voor de eerste maal beschreven in mijn studie uit 2010. Interessant is zijn relatie met gravin Johanna, die overleed in 1244 en misschien bedoeld wordt in de proloog als 'Mijns dichtens ware een ghestille, / ne hads mi eene niet ghebeden / die in groeter hovescheden / gherne keert hare saken. / Soe bat mi dat ic soude maken / dese avontuere van Reynaerde' (v. 26-31). Hiermee zou de veronderstelde link van het Reynaertverhaal met de Vlaamse grafelijkheid bevestigd worden.²⁶

Al in 1886-1887 heeft de Gentse letterkundige C.A. Serrure Willelmus Clericus van Westhuse als de auteur van *Van den vos Reynaerde* voorgesteld.²⁷ Bovendien dacht hij dat de vermelding in het verhaal van de stad Montpelier, met een gerenommeerde medische faculteit tijdens de middeleeuwen, een aanwijzing zou kunnen zijn betreffende de opleiding of medische achtergrond van Willem. En zo is, na meer dan 130 jaar dromen van het mythische *Madoc*, misschien de cirkel gesloten.

NOTEN

1 R. Sleiderink, 'Dromen van Madoc', in: *Madoc*, 31 (2017), p. 28-31; A. Lagast, 'A la recherche de l'oeuvre perdue. Kritische status quaestionis van het onderzoek naar de *Madoc*', in: *Millenium*, 24 (2010), p. 19-33; F. van Oostrom, *Stemmen op schrift*, Amsterdam, 2006, p. 496-498, 585.

2 In de vakterminologie duidt met dit aan als 'op rasuur'. Dit is goed zichtbaar op het facsimile van het Comburgse handschrift. Voor een vergelijking van alle handschriften, zie: W.Gs Hellinga, *Van den vos Reynaerde, I. Teksten. Diplomatisch uitgegeven naar de bronnen voor het jaar 1500*, Zwolle, 1952.

3 F. Lulofs, *Van den vos Reynaerde*, Groningen, 1983, p. 198-199.

4 R. Malfliet, *Van den vos Reynaerde. De feiten*, Antwerpen/Apeldoorn, 2010, p. 286-287.

5 Vroeg Middelnederlands Woordenboek. Lemma 'Docke'.

6 Middelnederlands Woordenboek. Lemma 'Docke III'.

7 A. Joos, *Waas idioticon*, Sint-Niklaas, 1979. Lemma 'Dok', p. 180.

8 E.J. Chidiac, R.N. Kaddoum & S.F. Fuleihan, 'Mandragora: Anesthetic of the Ancients', in: *Anesthesia and Analgesia*, 115 (2012), p. 1437-1441. Op het internet kan men tevens tientallen suggestieve afbeeldingen van de alruinwortel bekijken, waarvan vele afkomstig uit middeleeuwse manuscripten.

9 M.A. van Andel, *Klassieke wondermiddelen*, Gorinchem, 1928, p. 187-205. Prinses Floripas gebruikt 'mandegloire' om de wonden van Olivier te helen (v. 2164-2167 en 2209-2211).

10 Zoals in de naamgevingen: Fyr-a-peel (fier op zijn vel), Haer-sint (zij heeft wel zin), Haers-enden (aars einde), Ha-wy (ah oui, jazeker), Ju-locke (jou lok ik), O-gerne (heel graag).

11 L. Peeters, 'Historiciteit en chronologie in *Van den vos Reynaerde*', in: H. van Dijk en P. Wackers, *Pade crom ende menichfoude*, Hilversum, 1999, p. 159-164.

12 R. Malfliet, *De feiten*, p. 251-256.

13 J.J. de Smet, *Cartulaire de l'abbaye de Cambron*, Brussel, 1869, p. 471, nr. XLVII.

14 J.J. de Smet, *Cartulaire de l'abbaye de Cambron*, p. 451, nr. XXXIV; R. Malfliet, *De feiten*, p. 96-97, 255-56.

15 Het zegel is uitgebreid besproken in: R. Malfliet, *De feiten*, p. 256-261.

16 D.H. Williams, *The Cistercians in the early Middle Ages*, Leominster, 1998, p. 119-122, 250-252.

17 J. Walters, *Geschiedenis der zusters der Bijloke te Gent* (1929). Er bestond ook een specifieke band tussen de abdij van Boudelo en het klooster van de cisterciënzerinnen van Nonnenbos, dat vanuit de Bijloke gesticht was.

18 C. Vleeschouwers, *Het archief van Boudelo te Sinaai-Waas en te Gent*, Brussel, 1983, deel II, regesten nr. 63.

19 Th. Luykx, 'Johanna van Constantinopel, gravin van Vlaanderen en Henegouwen', Antwerpen/Utrecht, 1946, p. 417 (*Verhandelingen van de Koninklijke academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België, Klasse der letteren*, nr. 5.)

20 M. Canivez, *Statuta Capitularum Generalium Cisterciensis*, Leuven, 1933, Tomus I, nr. 25; R. Schneider, *Vom Klosterhaushalt zum Stadt- und Staatshaushalt. Der Zisterziensische Beitrag*, Stuttgart, 1970, p. 62-67. Hier treft men eveneens een der eerste overzichten aan m.b.t. Willem van Boudelo's activiteiten.

21 R. Malfiet, 'La comtesse Jeanne de Constantinople et l'histoire de Van den vos Reynaerde', in: *Jeanne de Constantinople. Comtesse de Flandre et de Hainaut*, Nicolas Dessaux (ed.), Parijs, 2009, p. 145-149; R. Malfiet, *De feiten*, nrs. 6 en 7, p. 311.

22 E. Hautcoeur, *Cartulaire de l'église collegiale de Saint-Pierre de Lille*, I, Rijsel, 1894, p. 216, 231, 238, 255-256.

23 Els de Parmentier, 'Versatile profiles: three chancery scribes in the service of Joan of Constantinople, countess of Flanders and Hainaut (1212-1244): Walter van Kortrijk, Gilles of Bredene and Fulco Utenhove', in: *Scriptorium*, 67 (2013), p. 3-37.

24 R. Malfiet, *De feiten*, p. 243-246.

25 M. Gysseling, 'Dateringen en localisering van *Reinaert I*', in: E. Rombauts en A. Welkenhuysen (eds.), *Aspects of medieval animal epic*, Leuven/Den Haag, 1975, p. 165-186.

26 R. van Daele, 'Robotfoto van de Reynaertdichter', in: *Tiecelijn*, 18 (2004), p. 179.

27 R. van Daele, *Ruimte en naamgeving in Van den vos Reynaerde*, Gent, 1994, p. 18. Deze Wilhelmus clericus van Westhuse is de Willem Corthals die we hier besproken hebben. Zie ook: M.K. Elisabeth Gottschalk, *De Vier Ambachten en het Land van Saafte in de Middeleeuwen*, Assen, 1984, p. 128.